
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №4
s. 67-75
doi: 10.36121/rmartiniuk.18.2021.4.067

Роман Мартинюк
(Національний університет "Острозька академія")
ORCID: 0000-0003-4469-7762

Вчення Бенжамена Констана про "нейтральну" владу глави держави та його сучасне державно-правове втілення

Анотація: У статті досліджено вплив вчення про "нейтральну" владу глави держави діяча часів Французької революції Бенжамена Констана на формування сучасних уявлень про координаційно-арбітражну функцію президента. Попри те, що конституційне визначення статусу президента як координатора-арбітра, гаранта узгодженої взаємодії "розділених влад" є ознакою змішаної республіки, на поточний момент не вироблено цілісного конституційного механізму реалізації цього статусу.

Ключові слова: "нейтральна" влада глави держави, функціональна природа президента, координаційно-арбітражна функція президента, конституція, єдність державної влади, державний механізм, органи державної влади, змішана республіка.

Nauczanie Benjamina Konstant'a o "neutralnej" władzy głowy państwa oraz jego współczesna państwowo-administracyjna interpretacja

Streszczenie: W artykule zbadano wpływ nauczania o „neutralnej” władzy głowy państwa wprowadzonego przez działacza czasów Rewolucji francuskiej Benjamina Constanta na kształtowanie współczesnych poglądów na koordynująco-arbitralną funkcję prezydenta. Bez względu na to, że konstytucyjne odznaczenie statusu prezydenta jako koordynatora-arbitra, gwaranta skoordynowanej interakcji "rozdzielonej władzy" jest charakterystyczne dla mieszanej republiki, na dzisiejszy moment nie został wprowadzony całościowy konstytucyjny mechanizm realizacji tego statusu.

Słowa kluczowe: "neutralna władza głowy państwa, funkcjonalna natura prezydenta, koordynacyjno-arbitralna funkcja prezydenta, konstytucja, jedność władzy państwowej, państwowy mechanizm, organy władzy państwowej, republika mieszana.

Учение Бенжамена Констана о "нейтральной" власти главы государства и его современное государственно-правовое воплощение

Аннотация: В статье исследовано влияние учения о "нейтральной" власти главы государства деятеля времен Французской революции Бенжамена Констана на

формирование современных представлений о координационно-арбитражной функции президента. Несмотря на то, что конституционное определение статуса президента как координатора-арбитра, гаранта согласованного взаимодействия “разделенных властей” является признаком смешанной республики, на текущий момент не выработано целостного конституционного механизма реализации этого статуса.

Ключевые слова: “нейтральная” власть главы государства, функциональная природа президента, координационно-арбитражная функция президента, конституция, единство государственной власти, государственный механизм, органы государственной власти, смешанная республика.

Benjamin Konstant’s doctrine about “neutral” power of the head of state and its modern state and legal realization

Annotation: The article examines the influence of the doctrine of the “neutral” power of the head of state of the French Revolution figure Benjamin Constant on the formation of modern ideas about the coordination and arbitration function of the president. Despite the fact that the constitutional definition of the status of the president as a coordinator-arbitrator, the guarantor of coordinated interaction of “divided powers” is a sign of a mixed republic, at this moment there is no integral constitutional mechanism for the implementation of this status.

Key words: “neutral” power of the head of state, functional nature of the president, coordination and arbitration function of the president, constitution, unity of state power, state mechanism, state authorities, mixed republic.

Існування окремих галузей державної влади породжує не тільки їх взаємні обмеження, а й суперечності і навіть конфлікти. Лише правова форма вирішення останніх дозволяє зберегти цілісність та єдність державної влади. Важливим засобом забезпечення єдності державної влади є розв’язання компетенційних спорів вищих органів держави органом конституційної юрисдикції. Однак підставою цих спорів не можуть бути питання політичного характеру, не врегульовані нормами конституції. До того ж орган конституційного контролю не може самостійно ініціювати відкриття провадження у справі. Він є посередником у державно-правовому конфлікті внаслідок ініціативи, виявленої іншим суб’єктом. Тому орган конституційної юрисдикції не може оперативно й ефективно вирішувати поточні конфлікти між вищими органами державної влади. Його роль обмежена, фактично, розв’язанням найбільш значущих конфліктів. Оперативно ж реагувати і вирішувати конфлікти між вищими органами держави, крім президента, не може жоден інший орган влади. А здійснення арбітражних повноважень органом, який уособлює певну галузь влади, суперечило б принципу поділу влади і перетворювало б цей орган на “суддю у власній справі”.

Ефективність будь-якої форми правління залежить від її здатності мінімізувати ризик конфліктів між вищими органами держави. Ці конфлікти можуть зумовлювати, однак, не тільки вади в організації державної влади, а й такі чинники, як низький рівень правосвідомості відповідних посадових осіб, партійна ворожнеча тощо. За таких умов зростає потреба в координації й консолідації дій вищих органів держави з боку президента. Коли у відносинах між органами державної влади наявний високий конфліктний потенціал, президент повинен гарантувати єдність державної влади.

Очевидно, що неупереджене посередництво президента в конфліктах між вищими органами держави може гарантувати лише збалансована система стримувань і противаг. Цій умові відповідає змішана республіка. Юридичною ознакою цієї форми правління є конституційне визначення президента гарантом узгодженого функціонування органів державної влади. Водночас конституційного визначення статусу президента як гаранта єдності державної влади очевидно недостатньо. Нормативними засобами реалізації функцій президента є його конституційні повноваження. Зокрема, повноваження президента, спрямовані на забезпечення узгодженого функціонування органів державної влади, є конституційно-правовими гарантіями її єдності. Відсутність у президента відповідних конституційних інструментів реалізації його координаційно-арбітражної функції надає останній значною мірою декларативного характеру.

У роботі політичного діяча часів Французької революції Б. Констана “Принципи політики” вперше була обґрунтована ідея глави держави як гаранта єдності державної влади. “Влада глави держави, – вказує Б. Констан, – яким би титулом він не володів, є влада нейтральна”¹. Завдання глави держави полягає не в посиленні однієї влади у її протистоянні іншій, а в узгодженні їхніх дій. Б. Констан пише: “Справжній інтерес глави держави полягає зовсім не в поваленні однієї влади іншою, але у їх взаєморозумінні, взаємній підтримці й узгоджених діях. Влада виконавча, влада законодавча, влада судова суть три форми влади, кожна з яких у своїй галузі повинна сприяти загальному розвитку, але коли ці приведені в безлад влади перетинаються, зіштовхуються і заважають одна одній, потрібна сила, щоб повернути все на свої місця. Ця сила не може бути зосереджена в жодній із влад, оскільки в цьому разі вона слугувала б руйнуванню інших. Вона повинна бути поза ними, і в певному сенсі нейтральною щодо них, щоб дія її могла бути з необхідністю застосована всюди, де виникає в цьому потреба, а також для того, щоб сила ця мала захисний і відновлювальний характер, і не була при цьому ворожою”².

Саме глава держави, з огляду на “нейтральний” характер його влади, може здійснювати узгоджувальний вплив на державний механізм. “Конституційна монархія створює таку нейтральну владу, – стверджує Б. Констан, – в особі глави держави”³. “Нейтральна” влада глави держави, отже, має природу, принципово відмінну від природи законодавчої, виконавчої і судової влад.

Заперечення ідеї нейтральної влади, наголошує Б. Констан, унеможливило б баланс влад. “Недоліком майже всіх конституцій, – зазначає він, – можна вважати той факт, що вони не створили нейтральної влади, але помістили всю сукупність могутності, якою та повинна володіти, в одну з наявних влад”⁴. Внаслідок цього нейтральна влада завжди “перетворювалась у зброя, спрямоване проти іншої сторони”⁵.

¹ Б. Констан, *Принципы политики*, [in:] *Классический французский либерализм*, Москва 2000, с. 38.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само, с. 40.

Надалі ідеї Б. Констана були сприйняті окремими представниками юридичної науки. Зокрема, Б. Чичерін, як і Б. Констан, втілення окремої узгоджувальної влади вбачав в особі конституційного монарха, наділеного відповідними повноваженнями в законодавчій, виконавчій та судовій галузях. Влада конституційного монарха, вказує Б. Чичерін, при розподілі влад гарантує їхню єдність⁶. А. Алексеев конституційного монарха описував як главу держави, “покликаного регулювати відносини між державними органами, стояти на сторожі узгодженості їх діяльності і забезпечувати їх солідарність із суспільною думкою країни”⁷. Вчення Б. Констана про природу влади конституційного монарха суттєво вплинуло на становлення сучасних уявлень про функціональну природу президента. Безперечним здобутком цього вчення була відмова від ототожнення глави держави з главою виконавчої влади. Такий концептуальний підхід давав змогу коректно пояснити, зокрема, функціональну природу президента. Отже, вчення Б. Констана, у якому главу держави було виведено за межі “розділених влад”, стало суттєвим кроком у розвитку теорії поділу влади. Ідея функціонально “нейтральної” влади глави держави уможлилювала, зокрема, теоретичне обґрунтування функції президента із забезпечення єдності державної влади.

Судження Б. Констана про главу держави як елемент державного механізму, який координує й узгоджує дії інших його елементів, вплинули на укладачів Конституції Бразилії 1824 р. та Конституції Португалії 1826 р. У цих конституціях монарх уперше набув статусу координатора механізму взаємодії “розділених влад” та гаранта їх рівноваги.

Формування доктринального підходу, який пояснює природу глави держави як органу, що гарантує цілісність державного механізму, простежується й у Веймарській Конституції 1919 р. Ця Конституція закріплювала механізм розв’язання конфліктів між областями Імперії чи Імперією загалом та її областю. Відповідний спір розв’язувало рішення Верховного державного суду Німецької імперії. При цьому виконання рішення Суду було покладено на Президента Імперії.

У сучасній державно-правовій теорії вчення Б. Констана про узгоджувальну владу глави держави покладене в основу обґрунтування координаційно-арбітражної функції президента. Під його впливом у багатьох основних законах визначено статус президента як гаранта єдності державної влади. Уперше президента було визначено гарантом узгодженого функціонування органів державної влади в Основному Законі Франції 1958 р. У Конституції Франції встановлено: “Президент Республіки стежить за дотриманням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад...”⁸. На поточний момент, однак, на конституційному рівні ніде не набув цілісної регламентації механізм реалізації статусу президента як гаранта єдності державної влади.

⁶ Б. Чичерин, *Курсь государственной науки. Часть I. Общее государственное право*, Москва 1894, с. 182.

⁷ А. Алексеев, *Безответственность монарха и ответственность правительства*, Москва 1907, с. 49.

⁸ Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 г. Ст. 5, [in:] *Конституции государств Европейского Союза*, Москва 1999, с. 666.

У багатьох конституціях відображені синонімічні до терміна “єдність державної влади” правові конструкції. При цьому визначення президента як гаранта єдності державної влади чи “нормального функціонування” її органів переважно декларативне. Наприклад, у Конституції Португалії 1976 р. закріплено, що Президент “забезпечує... єдність держави і нормальне функціонування демократичних інститутів”⁹. Згідно з Конституцією Узбекистану 1992 р., Президент “забезпечує узгоджене функціонування та взаємодію органів державної влади”¹⁰. У Конституції Білорусі 1994 р. встановлено, що “Президент... забезпечує... взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади”¹¹. Відповідно до Конституції Російської Федерації 1993 р., Президент “забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади”¹². У Конституції Румунії 1991 р. закріплено: “Президент Румунії стежить за дотриманням Конституції і належним функціонуванням публічних влад. З цією метою Президент здійснює функцію посередництва між владами держави...”¹³. У Хорватії Президент “забезпечує... нормальну діяльність органів державної влади”¹⁴. Згідно з Конституцією Угорщини 2012 р., Президент зобов’язаний “охороняти демократичне функціонування держави”¹⁵. У Словаччині Президент “своїми рішеннями забезпечує належне функціонування конституційних органів”¹⁶. Президент Вірменії “забезпечує... нормальне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влад”¹⁷. Відповідно до Конституції Казахстану 1995 р., Президент “забезпечує узгоджене функціонування всіх галузей державної влади”¹⁸.

Закріплюючи координаційно-арбітражну функцію президента, конституції лише зрідка встановлюють його спеціальні повноваження із забезпечення єдності державної влади. Зокрема, згідно з Конституцією Португалії 1976 р., Президент може припинити повноваження Уряду, “якщо це необхідно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів”¹⁹.

⁹ Конституція Португальської Республіки от 2 апреля 1976 г. Ст. 123, [in:] *Конституции государств Европейского Союза*, Москва 1999, с. 554.

¹⁰ Конституция Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 г. (Ред. от 11 декабря 2011 г.). Ст. 89, [in:] *Собрание законодательства Республики Узбекистан* 2011, № 16, ст. 159.

¹¹ Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. Ст. 79, <http://together.lviv.ua> (accessed: 08. 02. 2021).

¹² Конституция Российской Федерации від 12 грудня 1993 р. Ст. 80. Ч. 2, [in:] *Конституції нових держав Європи та Азії*, Київ 1996, с. 425.

¹³ Конституция Румынии от 21 ноября 1991 г. Ст. 80, <http://www.auditorium.ru/books/116/Rumania> (accessed: 08. 02. 2021).

¹⁴ Конституция Республики Хорватия от 22 декабря 1990 г. Ст. 94, <http://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf> (accessed: 08. 02. 2021).

¹⁵ Конституция Венгрии от 1 января 2012 г. Ст. 9. Ч. 1, <http://worldconstitutions.ru> (accessed: 08. 02. 2021).

¹⁶ Конституция Словацкой Республики от 1 сентября 1992 г. (Ред. от 4 марта 2010 г.). Ст. 101, <http://slovakia.kiev.ua> (accessed: 08. 02. 2021).

¹⁷ Конституция Республики Армения от 5 июля 1995 г. Ст. 49. Абз. 1, [in:] *Конституции стран СНГ и Балтии*. Москва 1999, с. 95.

¹⁸ Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (Ред. от 2 февраля 2011 г.). Ст. 40. Ч. 3, http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (accessed: 08. 02. 2021).

¹⁹ Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. Ст. 198. Ч. 2, [in:] *Конституции*

Президент Узбекистану за погодженням з органом конституційної юрисдикції може достроково припинити повноваження палат Парламенту в разі виникнення нездоланих суперечностей, які ставлять під загрозу нормальне функціонування будь-якої з палат або Парламенту загалом.

Конституційними засобами забезпечення єдності державної влади є посередництво президента між сторонами конституційного конфлікту, його акти, обов'язкові до виконання урядом, щорічні та позачергові послання до парламенту, дострокове припинення повноважень органів влади, дії яких є джерелом конституційних конфліктів тощо.

Щорічні та позачергові послання до парламенту – найбільш загальна форма виконання президентом функції забезпечення єдності державної влади. Хоча послання президента до парламенту не мають юридичної сили і механізм їх реалізації перебуває поза межами правового регулювання, сформульовані в них позиції впливають на діяльність парламенту. Парламент адаптує свою діяльність до політичного курсу президента, керуючись не лише нормативними положеннями, а й з мотивів політичної доцільності.

Функція президента із забезпечення єдності державної влади обумовлює його роль як осового елемента державного механізму. Повноваження президента, спрямовані на забезпечення узгодженого функціонування органів державної влади, є конституційно-правовими гарантіями її єдності. Відповідно до Конституції України, такими гарантіями є: право Президента України звертатися з щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України (п. 2 ст. 106); право припинити повноваження Верховної Ради України в передбачених Конституцією випадках (п. 8 ст. 106); право вносити до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України (п. 9 ст. 106), Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України (п. 10 ст. 106); право призначати на посаду та звільняти з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України (п. 11 ст. 106); право вносити до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України (п. 14 ст. 106); право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (п. 15 ст. 106); право скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16 ст. 106); право призначати третину складу Конституційного Суду України (п. 22 ст. 106); право промульгувати закони, ухвалені Верховною Радою України (п. 29 ст. 106); право вето (п. 30 ст. 106) тощо.

Важливою складовою функції президента із забезпечення єдності державної влади є його арбітраж (посередництво) у вирішенні конфліктів між вищими органами держави. Арбітраж (посередництво) – окремий напрям діяльності президента, спрямованої на забезпечення узгодженого і стабільного функціонування державного механізму. При виникненні суперечностей чи конфліктів між вищими органами держави президент може вдатися до узгоджувальних процедур, у яких виконуватиме посередницьку роль. Неєфективність цих процедур як засобів впливу на ситуацію, що склалася, вимагає більш дієвих форм реагування – застосування

президентом таких його повноважень, як дострокове припинення повноважень відповідного органу державної влади чи його посадової особи.

Засобами забезпечення єдності державної влади є також загальна політика президента, координація ним діяльності відповідних органів влади, припинення їхніх дій, які порушують єдність влади. Отже, вбачається, що поняття “функція президента із забезпечення єдності державної влади” є синонімічним до поняття “координаційно-арбітражна функція президента”.

Здійснення президентом арбітражних повноважень можливе лише за умови, якщо він – особа неупереджена. Однак президент не може бути неупередженим арбітром у спорі, у якому він сам – учасник²⁰. Тому саме у змішаній республіці президент, введений за межі “розділених влад”, може відігравати роль арбітра в розв’язанні конфліктів між вищими органами державної влади. У цій формі правління президент – координаційний центр державної влади, який поєднує всі органи держави в цілісну систему: президенту надано повноваження, засобом яких він може ефективно підтримувати єдність влади і нормальне функціонування всіх ланок державного механізму, а за необхідності – застосовувати заходи впливу до тих органів державної влади чи їх посадових осіб, дії яких є причиною владного безладу.

Хоча в конституціях змішаних республік координаційно-арбітражну функцію президента безпосередньо визначено не завжди, її наявність засвідчує зміст повноважень глави держави. Такий висновок підтверджує й аналіз відповідних положень Основного Закону України, у якому координаційно-арбітражної функції Президента України безпосередньо не закріплено. Водночас у проекті Конституції України в редакції від 15 листопада 1995 р. було положення про те, що “Президент України забезпечує узгодженість у діяльності органів державної влади...”²¹, а в проекті Конституції України в редакції від 24 лютого 1996 р. – положення про те, що “Президент України сприяє узгодженості в діяльності органів державної влади...”²².

Конституційне визначення президента гарантом узгодженого функціонування органів державної влади вимагає закріплення і його конкретних координаційно-арбітражних повноважень²³. Та обставина, що за змістом конституцій змішаних республік координаційно-арбітражна функція президента не забезпечена його спеціальними повноваженнями, засвідчує очевидну наукову нерозробленість проблематики забезпечення президентом єдності державної влади. Наслідком цього є і спроби теоретичного заперечення координаційно-арбітражної функції президента.

²⁰ М. Краснов, *Глава государства: рецепция идеи “отцовства”, “Общественные науки и современность”* 2008, № 6, с. 35.

²¹ Конституція України. Проект. (У редакції від 15 листопада 1995 р. Схвалений Конституційною комісією 23 листопада 1995 року). Ст. 103. Абз. 3, [in:] Конституція незалежної України. У 3-х кн., Київ 1995, Кн. 2, с. 80.

²² Конституція України. Проект. (У редакції від 24 лютого 1996 р. Схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 року). Ст. 101. Абз. 3, [in:] Конституція незалежної України. У 3-х кн., Київ 1995, Кн. 2, с. 124.

²³ Ю. Барабаш, *Президентська влада у змішаних республіках: окремі питання теорії та практики*, “Право України” 2014, № 8, с. 74.

У сучасному державознавстві відсутнє усталене розуміння президентського арбітражу. Відповідно до одного з тлумачень, президентський арбітраж має суто політичний характер і є посередницькою участю президента в конфліктах, що виникають між вищими органами державної влади, насамперед парламентом та урядом, але без втручання у здійснення їхніх повноважень. Інше тлумачення визнає юридичний характер президентського арбітражу²⁴ і пояснює його як застосування главою держави своїх конституційних повноважень щодо учасників конфлікту – органів державної влади. Така форма президентського арбітражу передбачає юридичну обов'язковість відповідних рішень глави держави.

З огляду на свою конституційну невизначеність, президентський арбітраж у політичній практиці має суб'єктивний характер. Президенти розуміють право арбітражу настільки широко, наскільки це дозволяє їхня реальна влада.

Президент може здійснювати арбітраж як шляхом пошуку консенсусу між сторонами конфлікту, так і шляхом ухвалення рішення на користь однієї з них. Очевидно, що рішення на користь однієї зі сторін конфлікту повинне бути ухвалене, якщо досягнення консенсусу неможливе.

Отже, президентський арбітраж треба розуміти як прерогативу глави держави сприяти розв'язанню кризових ситуацій у відносинах вищих органів державної влади у формі досягнення консенсусу між сторонами конфлікту або ухвалення остаточного рішення на користь однієї зі сторін конфлікту. Згідно з таким розумінням, президентський арбітраж – це не лише факультативна можливість, а й у конституційно передбачених випадках обов'язок президента застосувати свої відповідні виняткові повноваження.

Висновки. Вчення Бенжамена Констана про “нейтральну” владу глави держави безпосередньо вплинуло на формування сучасних уявлень про координаційно-арбітражну функцію президента. Конституційне визначення президента гарантом узгодженого функціонування органів державної влади є юридичною ознакою змішаної республіки. Водночас таке визначення виявляє очевидну декларативність. Конституції змішаних республік звичайно цілісно не регламентують механізм реалізації статусу президента як гаранта єдності державної влади. Реалізація цього статусу вимагає наділити президента, зокрема, спеціальними арбітражними повноваженнями.

Оскільки за умов змішаної республіки функція президента із забезпечення єдності державної влади – “титільна” складова його конституційно-правового статусу, цю функцію необхідно безпосередньо закріпити у ст. 102 Основного Закону України. Реалізація президентом його конституційних функцій не передбачає можливості здійснення ним будь-яких дій поза межами його конкретних повноважень. Тому механізм реалізації функції із забезпечення єдності державної влади повинен бути визначений за змістом конституційних повноважень Президента України.

²⁴ В. Шаповал, *Форма державного правління як конституційний modus vivendi сучасної держави*, “Право України” 2009, № 10, с. 54-55.

REFERENCES

- Alekseev A. *Bezotvetstvennost' monarha i otvetstvennost' pravitel'stva*, Moskva 1907.
- Barabash Yu. *Prezidentska vlada u zmishanykh respublikakh: okremi pytannia teorii ta praktyky*, "Pravo Ukrainy" 2014, № 8, s. 67-76.
- Chycheryn B. *Kursъ hosudarstvennoi nauky. Chast I. Obshchee hosudarstvennoe pravo*, Moskva 1894.
- Konstan B. *Principy politiki*, [in:] *Klassicheskij francuzskij liberalizm*, Moskva 2000.
- Konstituciya Francuzskoj Respubliki ot 4 oktyabrya 1958 g.*, [in:] *Konstitucii gosudarsto Evropejskogo Soyuza*, Moskva 1999.
- Konstituciya Portugal'skoj Respubliki ot 2 aprelya 1976 g.*, [in:] *Konstitucii gosudarsto Evropejskogo Soyuza*, Moskva 1999.
- Konstituciya Respubliki Armeniya ot 5 iyulya 1995 g.*, [in:] *Konstitucii stran SNG i Baltii*, Moskva 1999.
- Konstituciya Respubliki Belarus' ot 15 marta 1994 g.*, <http://together.lviv.ua> (accessed: 08. 02. 2021).
- Konstituciya Respubliki Horvatiya ot 22 dekabrya 1990 g.*, <http://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf> (accessed: 08. 02. 2021).
- Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 g. (Red. ot 2 fevralya 2011 g.)*, http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (accessed 08. 02. 2021).
- Konstituciya Respubliki Uzbekistan ot 8 dekabrya 1992 g. (Red. ot 11 dekabrya 2011 g.)*, [in:] *Sobranie zakonodatel'stva Respubliki Uzbekistan 2011, № 16, st. 159*.
- Konstituciya Rumynii ot 21 noyabrya 1991 g.*, <http://www.auditorium.ru/books/116/Rumania> (accessed: 08. 02. 2021).
- Konstituciya Slovackoj Respubliki ot 1 sentyabrya 1992 g. (Red. ot 4 marta 2010 g.)*, <http://slovakia.kiev.ua> (accessed: 08. 02. 2021).
- Konstituciya Vengrii ot 1 yanvarya 2012 g.*, <http://worldconstitutions.ru> (accessed: 08. 02. 2021).
- Konstytutsiia Rosiiskoi Federatsii vid 12 hrudnia 1993 r.*, [in:] *Konstytutsii novykh derzhav Yevropy ta Azii*, Kyiv 1996.
- Konstytutsiia Ukrainy. Proekt. (U redaktsii vid 15 lystopada 1995 r. Skhvalenyi Konstytutsiinoiu komisiieiu 23 lystopada 1995 roku)*, [in:] *Konstytutsiia nezaleznoi Ukrainy. U 3-kh kn.*, Kyiv 1995, Kn. 2.
- Konstytutsiia Ukrainy. Proekt. (U redaktsii vid 24 liutoho 1996 r. Skhvalenyi Konstytutsiinoiu komisiieiu 11 bereznia 1996 roku)*, [in:] *Konstytutsiia nezaleznoi Ukrainy. U 3-kh kn.*, Kyiv 1995, Kn. 2.
- Krasnov M. *Hlava hosudarstva: retseptsyia ydey "otsovtva"*, "Obshchestvennye nauky u sovremennost" 2008, № 6, s. 27-38.
- Shapoval V. *Forma derzhavnoho pravlinnia yak konstytutsiinyi modus vivendi suchasnoi derzhavy*, "Pravo Ukrainy" 2009, № 10, s. 38-56.

